

Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

БАБИН ЯР

Історія і пам'ять

За редакцією

Владислава Гриневича
та *Павла-Роберта Магочія*

ДУХ І ЛІТЕРА
2016

УДК 947.7-25"1941-1943"

Б125 Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – К.: Дух і Літера, 2016. – 352 с., з іл.

ISBN 978-966-378-463-2

Висвітлено історію Бабиного Яру – однієї з найбільш вражаючих людських трагедій, котру спричинив нацистський окупаційний режим. Досліджується політика пам'яті/забуття Бабиного Яру від сталінських часів до сьогодення.

Книжка стала результатом співпраці науковців із різних галузей знання і різних країн світу – України, Канади, Нідерландів, США, Ізраїлю, Франції, яких поєднало усвідомлення важливості збереження пам'яті про Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій ХХ століття.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Наукові редактори:

Владислав Гриневич, Павло-Роберт Магочій

Літературний редактор: *Валерія Богуславська*

Коректор: *Світлана Гайдук*

Верстка: *Світлана Невдащенко, Уляна Густей*

Дизайн обкладинки: *Анна Гарасим*

ISBN 978-966-378-463-2

© Ukrainian Jewish Encounter, 2016

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2016

Усі права застережені

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
<i>Норман Наймарк</i>	
ВСТУПНЕ СЛОВО.....	11
<i>Владислав Гриневич, Павло-Роберт Маґочій</i>	
РОЗДІЛИ	
1 Бабин Яр у просторі і часі	15
<i>Михайло Кальницький</i>	
2 Бабин Яр: напередодні трагедії.....	35
<i>Ігор Щупак</i>	
3 Україна під нацистською владою	55
<i>Карел Беркгоф</i>	
4 Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни	67
<i>Віталій Нахманович</i>	
5 Бабин Яр після Бабиного Яру.....	109
<i>Владислав Гриневич</i>	
6 Бабин Яр: літературні свідчення та приватні версії	169
<i>Ася Ковригіна-Крейдич</i>	
7 Бабин Яр в усній історії.....	191
<i>Гелінада Грінченко</i>	

8	Бабин Яр в художній літературі.....	217
	<i>Ірина Захарчук</i>	
9	Бабин Яр у кіно.....	253
	<i>Карел Беркгоф</i>	
10	Бабин Яр у скульптурі та живописі.....	277
	<i>Ірина Климова</i>	
11	Музична меморіалізація Бабиного Яру.....	295
	<i>Наталія Семененко</i>	
12	Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього.....	313
	<i>Віталій Нахманович</i>	
ПОСТСКРИПТУМ		
	Мій Бабин Яр.....	337
	<i>Шимон Редліх</i>	
	Бабин Яр як простір пам'яті та суспільна проблема в сучасній Україні і поза нею.....	343
	<i>Мирослав Маринович</i>	
	Джерела, література до ілюстрацій.....	349
	АВТОРИ.....	351

ПЕРЕДМОВА

Норман Наймарк

Геноцид від самого початку був частиною історії людства. Античні імперії піддавали нищенню свої власні і підкорені народи так само, як модерні держави знищували меншини чи малі народи, сплановуючи масові вбивства. Комуністичні уряди долучилися до геноциду так само, як і демократичні. Геноцид, учинений колоністами, – іноді його називають колоніальним геноцидом, – прирікав цілі групи корінних народів на смерть з метою захоплення їхньої території і ресурсів. Сучасна історія, здається, демонструє, що, як і в минулому, людство не виробило імунітету до геноциду. Руанда, Боснія, Дарфур, Конго, а також агресія Ісламської держави проти езидів-курдів нагадують нам про те, що політичні лідери та їхні послідовники, спонукувані ідеологією і сьогочасними цілями, здатні ізолювати і вбивати уявних ворогів як усередині своїх держав, так і на завойованих територіях.

На цьому темному тлі історії геноцидів Голокост вирізняється як особливо жорстокий приклад нелюдського зла. Гітлер і нацисти, разом з їхніми посіпаками по всій Європі, визначили євреїв об'єктом для ліквідації і робили все можливе для досягнення своїх смертоносних цілей. Та мірою того, як Друга світова війна добігала кінця і перемога Німеччини ставала все менш імовірною, Третій Райх ще більше активізував свої зусилля зі знищення кожного чоловіка, жінки і дитини єврейського походження. Іноді заради втілення «Остаточного розв'язання» вони навіть жертвували своїми військовими потребами. Близько шести мільйонів євреїв було принесено в жертву ненаситному Молоху, відомому як нацистська Німеччина. Геноцид як спосіб нищення має тенденцію поширюватися на інші групи жертв, і Голокост не був тут винятком. Мільйони ромів та сінті, советських військовополонених, поляків, а також інвалідів та душевнохворих були вбиті нацистськими серійними вбивцями.

Як в історичному, так і в символічному сенсі Бабин Яр є невід'ємним складником Голокосту. Це був один з перших і наймасовіших прикладів убивств євреїв у нацистській кампанії тотального нищення. Уже в середині серпня 1941 року наці почали вбивати без розбору чоловіків, жінок і дітей. Коли вони захопили Київ 19 вересня 1941 року, їхній намір полягав у тому, щоб ліквідувати все єврейське населення, яке залишилось у місті, що саме по собі свідчило про подальшу ескалацію планів щодо ліквідації євреїв на європейському континенті. Були й інші приклади масових убивств, серед яких найпоказовішим є знищення 23 600 євреїв у Кам'янці-Подільському, проте і його важко порівняти з геноцидною люттю Бабиного Яру. Нацисти використали як привід для звинувачення євреїв, якщо такий взагалі був потрібний, вибухи і наступні пожежі на Хрещатику, організовані советськими саперами перед відступом з Києва Червоної армії.

28 вересня нацисти видали сумнозвісний наказ, який зобов'язував усіх євреїв міста зібратися о 8 годині ранку біля товарної залізничної станції Лук'янівська, за чутками, для депортації. Картини масакри 29 і 30 вересня у Бабиному Яру майже 34 000 євреїв, які туди прийшли, закарбовано в історичній пам'яті про Голокост: натовп євреїв різного віку, несучи пожитки, прямує безперервним потоком до несподіваної зустрічі зі смертю; дедалі більше налякані та вже передчуваючи недобре, жертви вступають у зону, яку посилено охороняють німці та українська допоміжна поліція, звідки неможливо втекти; нацистські солдати примушують їх роздягнутись і залишити свої речі, паспорти, одяг, які, складені у купи, лишаються на землі; все це сортує і вивозить українська поліція. Потому побиття, крики, німецькі розстрільні команди, страти – і маса голих тіл, що падають, або їх кидають на дно яру і засипають землею; кілька щасливців, які дивом вижили, виповзають з колективної могили, щоб згодом, лишившись у живих, розповісти про цей жах. Могила за їхніми спинами ще довго хвилеподібно ворухиться.

Як стверджує історик Віталій Нахманович, протягом наступних кількох місяців і років ще 30 000 євреїв, або близько до того, були вбиті в Бабиному Яру, а крім них, ще 30 000 українців, ромів та синті, а також советських військовополонених різних національностей. На загал приблизно 100 000 осіб були вбиті і поховані в Бабиному Яру. Точну цифру загиблих тут важко встановити.

Мало хто, стикаючись з історією Бабиного Яру, може забути «розв'язку» цієї бійні. Есесівці спеціальної команди 1005 наприкінці серпня й у вересні 1943 року примушували бригади, складені з полонених із Сирецького концтабору, в основному євреїв, що вижили, експлуатувати

трупі в Бабиному Яру і спалювати їх у величезних печах, облаштованих із розграбованих залізничних рейок і надгробків з єврейського кладовища. Це була жахлива робота, позаяк багато з тіл зчепилися; дітей було важко вивільнити з материнських обіймів.

Закуті в ланцюги і голодні учасники цих страхітливих бригад, що заливали запальними сумішами укладені штабелями трупи, самі були приречені на знищення. Наприкінці роботи вони мусили просіювати попіл, щоб виокремити уламки кісток, які мали бути подрібнені та розсіяні у яру. Ідея окупантів полягала в тому, щоб знищити докази власних звірств до того, як сюди повернуться советські війська, що й сталося на початку листопада 1943 року.

Руйнівний наслідок Бабиного Яру найбільше позначився на українцях і євреях Східної Європи та їхніх нащадках, які знають історію Голокосту і Другої світової війни на Східному фронті. Советська інтелігенція була зворушена і збурена історією Бабиного Яру, коли прочитала блискучий вірш Євгена Євтушенка («Бабин Яр»), опублікований в «Литературной газете» у вересні 1961 року, та почула 13-ту симфонію (яку за назвою її першої частини також називали «Бабин Яр») Дмитра Шостаковича (липень 1962), який сам надихнувся поезією Євтушенка. Грунтовна праця Анатолія Кузнецова «Бабин Яр: Роман-документ», уперше опублікована в 1966 році, зруйнувала бар'єр мовчання щодо деталей подій вересня 1941 року.

За винятком таборів смерті, передовсім Освенциму, котрий через свій символізм є найбільш помітним «місцем пам'яті», на Заході, на жаль, часто мають доволі приблизне уявлення про те, як убивали євреїв на Сході Європи. Масові розстріли євреїв на окупованій німцями советській території привертають меншу увагу, ніж страхітливі картини газових камер і крематоріїв. Те саме можна було би сказати щодо академічних досліджень на Заході подій, пов'язаних із Бабиным Яром, яких вражає мало, і вони лише відносно є новими. Особливо ж коли йдеться про інформування широких кіл західної освіченої публіки. Важливим є внесок праць Тімоті Снайдера: «Криваві землі» (Bloodlands, 2010) та «Чорна земля» (BlackEarth, 2015), але це є радше винятком, який підтверджує правило.

У процесі примирення з «полями смерті» на Сході проблема частково полягала в тому, що советські науковці та речники пам'яті були змушені применшувати особливу долю советських євреїв, убитих німцями, порівняно зі стражданням та героїзмом советського народу. Натомість на Заході існувала очевидна відстороненість та необізнаність із стражданнями і загибеллю українських євреїв під час нацистської окупації.

Ця важлива книжка, «Бабин Яр: Історія і пам'ять», привертає нашу увагу до Києва, до масового знищення тут сімдесят п'ять років тому українських євреїв, і до колишніх перехрещених ярів – Бабиного Яру, – де рештки тіл загиблих розсіяно у величезному колективному похованні, позначеному сьогодні розрізненими пам'ятниками різноманітного походження.

У низці високоякісних наукових статей, доповнених двома коротшими «мемуарними» текстами, автори досліджують різноманітні культурні, політичні й історіографічні аспекти Бабиного Яру, не уникаючи подекуди описів запеклих суперечок та незручних питань, що супроводжують процес увічнення пам'яті.

Добре написані і вміло перекладені тексти також розповідають нам хвилюючі історії свідків, які відстояли свою думку, незважаючи на заборони советської цензури, а також митців – письменників, музикантів, художників, кінорежисерів, скульпторів і поетів, які відчували величезну потребу відобразити у своїй творчості людську трагедію Бабиного Яру.

Читача, який отримав найсучасніші історичні знання про Бабин Яр, водночас попереджають: є ще багато того, про що належить дізнатися стосовно причин масового вбивства євреїв Києва і переплетення подій, яке призвело до тих жахливих днів наприкінці вересня.

Хоча Бабин Яр є однією з найважливіших історичних та символічних подій в історії Голокосту, а насправді і в історії геноциду також, він багато в чому все ще лишається незакінченою справою. Немає консенсусу щодо того, як меморіалізувати загибель київських євреїв, котра сталася на тому місці. Немає згоди і в тому, як трактувати співробітництво української допоміжної поліції в масових убивствах євреїв. Існує також значна плутанина відносно того, як ураховувати множинні інтереси зацікавлених груп жертв, окрім євреїв, які загинули в Бабиному Яру в роки, що передували визволенню від нацистів.

Одне можна сказати напевне: Бабин Яр пам'ятатимуть в Україні. Внаслідок проголошення Незалежності в 1991 році, «Помаранчевої революції» 2004 року та Євромайдану взимку 2013–2014, українці та євреї об'єднали зусилля, щоб ушанувати пам'ять тих, хто загинув від рук нацистів під час тієї війни. Бабин Яр об'єднує їх у спільному горі і породжує спільні надії на дружні стосунки, справедливість і пізнання істини. Взірцева книжка на зразок цієї, в основу якої покладено наукове розуміння того, як примирити різні виміри Бабиного Яру, поза сумнівом, сприятиме досягненню цієї мети.

З англійської переклав Владислав Гриневич

ВСТУПНЕ СЛОВО

Бабин Яр – це історична місцина, де люди мешкали ще з часів палеоліту. Півтори тисячі років існування Києва Бабин Яр залишався околицею міста, яка завдяки своїм мальовничим ландшафтам дістала назву «Київської Швейцарії»...

В роки Другої світової війни, подібно до Освенциму у Польщі, Бабин Яр в Україні став помітним символом нищення євреїв Європи під час Голокосту, що розпочався тут у вересні 1941 року з убивства майже тридцяти чотирьох тисяч євреїв і тривав кілька наступних років розстрілами ще десятків тисяч євреїв, а також і ромів, психічно хворих, советських військовополонених, українських національних активістів і членів комуністичної партії, заручників із числа пересічних киян. Цих людей було позбавлено їхньої індивідуальної гідності і піддано нелюдській жорстокості та смерті. Бабин Яр став одним із найбільш травматичних місць в українському досвіді Другої світової війни.

Бабин Яр і надалі зберігає чимало таємниць. Проблеми, пов'язані з науковим осмисленням трагедії, бачаться не менш глибокими, затемненими і водночас роз'ятреними, ніж самі урвища на околиці передвоєнного Києва. Науковці і досі не мають однозначних відповідей і дискутують довкола значної кількості важливих питань. Достеменно невідомо, коли саме у Бабиному Ярі почалися розстріли, хто був першими жертвами, де точно розташовані місця масових убивств євреїв 29–30 вересня 1941 р., якою є загальна кількість загиблих євреїв, а також і ромів, советських військовополонених і цивільних, хто були виконавці і співучасники злочину, якою була роль у цьому «пересічних людей» з числа місцевого населення, чи брали участь у розстрілах «українська поліція», «Буковинський курінь» та інші оунівські формування. І цей перелік питань можна продовжувати. На цьому тлі у ЗМІ, популярній і навіть науковій літературі мусується багато міфів, а то й відвертих фальсифікацій аж до повного заперечення Бабиного Яру як символу Голокосту.

Пропонована напередодні 75-х роковин трагедії в Бабиному Ярі книжка виходить у світ за сприяння організації «Українсько-єврейська зустріч». Книжка стала результатом співпраці науковців з різних галузей знання і різних країн світу – Ізраїлю, Канади, Нідерландів, США, України, Франції. Всіх їх поєднали прагнення донести до світу історію про цю одну з вражаючих людських трагедій, а також усвідомлення важливості збереження пам'яті про неї.

Умовно книжку можна поділити на три великі частини: «До Бабиного Яру», «Трагедія Бабиного Яру» і «Після Бабиного Яру». В епіцентрі дослідження – історія нацистського злочину, політика пам'яті/забуття від сталінських часів до сьогодення, а також і культурна пам'ять про Бабин Яр. Наведені версії подій підкріплено наявними документальними джерелами та фаховими дослідженнями. Водночас в авторських презентаціях теми не можна не помітити й відлуння дискусій, адже різні автори не завжди мають спільні відповіді на одні й ті самі питання. Ця книжка є кроком уперед у проговорюванні травми (в історичному, етнопольовому, мистецькому контекстах) і водночас, сподіваємося, має стати аналітичним опертям для пошуку нових змістів буття.

Звернення до чергових роковин трагедії в Бабиному Ярі дає розуміння того, що минуле – не застигла формула, а динамічна модель, відкрита до нових змістів. Кожна епоха і кожне покоління привносять власне бачення в осмислення трагедії Бабиного Яру у різних вимірах: меморативному, тожсамісному, філософсько-антропологічному. Врешті існує певний генераційний аспект переосмислення цієї трагедії, адже кожна генерація робить це по-своєму.

Сьогодні вже ті, хто народився в незалежній Україні, задаються питанням: чим є Бабин Яр у нашій пам'яті і як ця пам'ять вписується у наше розуміння минулого та світоглядну картину нашого сьогодення і майбуття. У Бабиному Ярі вбивали євреїв лише за те, що вони були євреями. Ромів за те, що вони були ромами. Психічно хворих за те, що вони були «неповноцінними і непотрібними». Українських націоналістів і советських підпільників за їхні політичні погляди. Вбивалася пам'ять про Бабин Яр як єврейську трагедію тому, що комусь це здавалося «політично доцільним». За всіма цими злочинами стояло брутальне нехтування головними цінностями – людською гідністю і правом людини на життя. Знати і пам'ятати про трагедію Бабиного Яру означає не допустити повторення цього злочину знову. В українському досвіді Бабин Яр є також символіч-

ним прощанням з імперією та її міфологічним спадком, поверненням до роботи печалі й формування культури скорботи.

А проте напередодні 75-х роковин трагедії, з перспективи третього тисячоліття ми раптом із подивом усвідомлюємо, що уроки Бабиного Яру не втратили ні політичної, ні моральної, ні гуманітарної актуальності. Цінності, що, здавалося, вважалися пріоритетними й непорушними у повоєнній Європі – повага до людського життя, етнічної та релігійної ідентичності, неприпустимість застосування війни як способу зміни державних кордонів – наразі знову загрожені, їх піддають сумнівам і нігілізму. Від того, чи буде спроможним демократичний світ солідарними зусиллями зупинити прояви варварства, сьогодні залежить життя не окремих людей і не окремих країн, а всього людства. Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій знову нагадує нам про це.

Книжка «Бабин Яр: Історія і пам'ять» розрахована на загальночитачьку аудиторію. Відтак вона не має розлогого наукового апарату, натомість містить вибрану бібліографію наприкінці кожного розділу та, відповідно, короткі посилання на джерела цитування в перебігу викладу матеріалу.

Ця книжка не відбулася би без підтримки знаного своїми благодійними справами канадського бізнесмена Костя Темертея, котрому автори висловлюють особливу вдячність.

Спільний проект такого роду не міг бути реалізований без підтримки команди фахівців – перекладачки Марти Д. Олійник, набірниці Іванни Проць, «критичного читача» Марка Царинника, дизайнерки обкладинки Анни Герасимів (Канада), видавця Леоніда Фінберга, літературної редакторки Валерії Богуславської, коректорки Світлани Гайдук, макетуваньниць Світлани Невдащенко та Уляни Густей (Україна), за що ми їм дуже вдячні.

*Владислав Гриневич,
Павло-Роберт Магочій*

РОЗДІЛ 1

БАБИН ЯР У ПРОСТОРІ І ЧАСІ

Михайло Кальницький

Історія міста Києва – столиці України – охоплює безліч різноманітних подій, що відбувалися протягом багатьох століть. Київ за правом вважають колыскою духовності, освіти і культури східного слов'янства. Тут збереглися величні пам'ятки доби Давньої Русі, про яку ми дізнаємося з укладеного київськими ченцями «Літопису Руського». Тут формувалися волелюбні традиції, було закладено потужні підмурки сучасної української державності. Тут зішлись шляхи багатьох народів, чії представники сприяли розвитку та процвітанню Києва.

Так само різноманітним і змістовним є ландшафт сучасного міста, створений вигадливою природою і працею людей. Серед старовинних веж та сучасних хмарочосів одразу впадає в око найвища споруда України – 380-метрова телевежа. Велетенська металева голка, встромлена у київське небо, асоціюється у міських мешканців не лише з досягненнями інженерів і будівельників. Адаже поряд з нею міститься сумнозвісний Бабин Яр.

Нині ця назва насамперед нагадує про найжахливіші події доби нацистської окупації Києва, про масові вбивства, про концтабір смерті на Сирці. Поза тим, минуле Бабиного Яру й території навколо нього не обмежується трагедією 1941–1943 років. Упродовж тривалого часу тут нашаровувалися сліди всебічної людської діяльності, втілені у документальних згадках та рукотворних пам'ятках.

Перші звістки про місцевість

За своєю природою Бабин Яр – частина системи ярів, що прорізають узвишся на північному заході Києва. Ці улоговини утворилися впродовж сотень тисяч років, починаючи з раннього четвертинного періоду, внаслідок ерозії ґрунтів (до таких належать, зокрема, і Сирецький, Реп'яхів, Глибочицький яри). Геологічну основу місцевості складали строкаті глини, на яких у процесі обledenіння нашарувалися суглинки та піски. У давнину «гирла» ярів були спрямовані в бік Почайни – колишньої правої притоки Дніпра-Славутича. На заболоченій низовині між узвишсями та берегом Почайни містилися заплавні луки, відомі як київська Оболонь (у літописі – «Болонье»). З плином часу (від початку XVIII ст.) значну частину річища Почайни поглинув Дніпро.

Свідчення про поселення людей у низов'ях ярів цієї частини сучасного міста сягають доби пізнього палеоліту (приблизно 20 тис. років тому). Насамперед ідеться про відому Кирилівську стоянку, яку дослідив археолог В. Хвойка у 1890-х рр. біля вул. Кирилівської (в районі садиби № 59–61), біля підніжжя пагорба, що має назву Юрковиця. Як показали розкопки, під схилом на глибині понад 20 м залягав культурний шар, який містив залишки вогнищ, жител з дерева і кісток мамонтів, крем'яне знаряддя. Серед залишків Кирилівської стоянки було знайдено й витвори первісного мистецтва – мамонтові бивні, вкриті незвичними орнаментами. Ймовірно, мешканці полювали на мамонтів, заганяючи їх на край урвища. Ближче до Бабиного Яру, вздовж непарного боку вул. Кирилівської, віднайдено також сліди поселень пізніших епох: мезоліту, неоліту, часів трипільської та зарубинецької культур.

За доби Київської Русі Бабин та прилеглий до нього Реп'яхів яри були природним захисним кордоном стародавнього Києва. На цьому рубежі неодноразово відбувалося збройне протистояння оборонців столярного міста і тих, хто намагався оволодіти ним з використанням північно-західного плацдарму. Про подібні сутички згадують літописні статті за 980, 1146, 1150, 1161, 1169–1171 рр., причому як арена подій фігурує місцевість Дорогожич (Дорогожичі, Дорожич). Зокрема, у 1146 р. «в слудах дорогожичских» (під словом «слуди» розуміють болота або ущелини) зазнав військової катастрофи князь Ігор Ольгович, вчиняючи опір конкурентові на київський престол Ізяславу Мстиславичу. За поширеною версією, всебічно мотивованою у спеціальному дослідженні історика Л. Добровольського «Летописный Дорогожич» (1914), цей топонім локалізується на нагірній місцині біля Бабиного, Реп'яхового, Глибочицького

ярів. Його лінгвістичне значення найчастіше тлумачать як «перетин доріг», оскільки на північно-західній околиці склався вузол важливих шляхів до Вишгорода, Чернігова, Білогородки (хоча І. Железняк припускає походження назви «Дорогожич» як земельної власності особи на ім'я Дорогожит). За Л. Добровольським, стрімке довгасте узвишся між Реп'яховим та Бабиним ярами, на північний схід від сучасного пам'ятника «Менора», мало штучне походження і являло залишок давньокиївського оборонного валу для прикриття дорогожицьких шляхів. У позаминулому сторіччі історіограф Києва М. Закревський патетично зазначав: «Грізні полчища підступали під стіни давнього престольного міста; з Києва виступала великокнязівська дружина, і починалася страшена січа, збуджена пристрастями князів. Справедливо гадають, що, можливо, немає в усій Росії місця, настільки ж просякненого кров'ю й кістками, скільки пожерла їх більш ніж за два століття ця місцевість» («Описание Киева», с. 342).

Деякі дослідники (зокрема П. Толочко) на підставі власного аналізу літописних згадок обстоюють думку про те, що Дорогожич містився ближче до оболонських лук, на низовині «під святим Кирилом» та, можливо, на прилеглому Кирилівському пагорбі. Остання назва походить від церкви в ім'я Св. Кирила, спорудженої на мисі над Бабиним Яром у 1140-х рр. Замовником її будівництва став чернігівський князь Всеволод-Кирило Ольгович, який з 1139 р. до своєї смерті у 1146 р. посідав київський престол (першу літописну згадку про храм датовано 1169/1171 р.). Церкву було найменовано на честь небесного покровителя князя, святителя Кирила, єпископа Александрійського, відомого борця проти ересі у V ст. Будівничі втілили у мурованій однобанній споруді традиції давньоруського зодчества. Церква слугувала фамільною усипальницею княжої гілки Ольговичів з роду Рюриковичів. Навколо храму утворився Кирилівський монастир (ймовірно, спершу ченці жили у печерах Кирилівського пагорба, залишки яких почасти збереглися). Є припущення, що неподалік містилася й княжа резиденція – в усякому разі, у 1963 р. під час зрізу бульдозером північного мису гори, на якій стоїть церква, було виявлено житло XII–XIII ст.

Кирилівська церква та прилеглі споруди залишалися чи не єдиним відомим містобудівним утворенням у районі Бабиного Яру впродовж кількох наступних століть. Зазнавши занепаду після навали хана Батия (1240 р.), храм і надалі залишався діючим. На початку XVII ст., за ігумена Василя (Красовського), пройшли відбудовчі роботи; тоді ж церкву

пересвятили на честь Св. Трійці, а ім'я Св. Кирила отримав південний приділ. Утім, обитель традиційно називали Кирилівською або Троїцько-Кирилівською. Вона набула широкої відомості; в різний час її очолювали знані київські церковні діячі Інокентій Гізель, Лазар Баранович; послушником, ченцем, а у 1697 р. ігуменом монастиря був святий Димитрій Ростовський (Туптало), син титаря обители, сотника Сави Туптала. Від кінця XVII ст. зовнішній вигляд стародавньої церкви зазнав перетворення у бароковій стилістиці – зокрема, додалися чотири наріжні бані. Ще відчутніше риси українського бароко проявилися на будівлі після того, як у середині XVIII ст. храм відновлював після пожежі зодчий І. Григорович-Барський, котрий оформив західний фасад пишним хвилеподібним фронтоном. Того самого Григоровича-Барського у 1759 р. запросив ігумен Феофан (Жолтовський) для будівництва кам'яної триярусної дзвіниці Кирилівського монастиря з теплою Благовіщенською церквою, котре тривало до початку 1770-х рр. Новобудова складала разом з церквою виразний бароковий ансамбль. Дзвіницю з брамою у нижньому ярусі було включено до кам'яної монастирської огорожі, збудованої у середині XVIII ст.

Відповідно до політики секуляризації монастирських угідь, що її проводила цариця Катерина II, у 1786 р. Кирилівський монастир було розформовано. У його приміщеннях влаштували притулок для інвалідів. Унаслідок розбудови XIX – початку XX ст. навколо колишньої монастирської території склалися «Кирилівські богоугодні заклади» губерньського підпорядкування з численними цегляними та дерев'яними лікарняними корпусами й богадільнею, а з 1806 р. тут діяла також божевільня. Нове будівництво супроводжувалося плануванням території та влаштуванням водогону. Троїцько-Кирилівську церкву використовували як лікарняний храм.

У другій половині XIX ст. діяльність психіатричної лікарні у «Кирилівці» принесла медичному закладові сумну славу «Київського Бедламу». Проте в той самий час відбувалося дослідження та поновлення старо давніх фресок XII ст. у Кирилівській церкві під керівництвом петербурзького професора А. Прахова. У цих роботах брав участь видатний художник М. Врубель, який виконав для храму ікони в іконостасі та нові композиції на ділянках стін, де не зберігся старо давній живопис. Відтоді церква і мальовнича місцевість біля неї привертала незмінну увагу прихильників мистецтва.

Характерні топоніми

Тогочасний Київ у своєму розвитку вже доволі широко опанував північно-західну околицю містобудівного ядра, сформованого ще за Київської Русі. Так, колишній приміський хутір Лук'янівка (його назву традиційно пов'язують з ім'ям київського цехмістра кінця XVII ст. Лук'яна Олександровича) у другій половині XIX ст. перетворився на повноцінну частину міста – Лук'янівську поліцейську дільницю, територія якої поширювалася й на верхів'я Бабиного Яру. Стрижневу магістраль Лук'янівки було прокладено як заміський шлях у північному напрямку згідно з генеральним планом розбудови Києва 1837 р., вона отримала спершу відповідну назву Заміська; у 1869 р. її було перейменовано на Велику Дорогожицьку, враховуючи спрямування до літописного урочища Дорогожич. Значну частину вулиці наприкінці XIX – на початку XX ст. було забудовано капітальними цегляними спорудами. Одним з її мешканців у 1890-ті рр. був освічений робітник Ю. Мельников, який влаштував у одноповерховому будинку на початку непарного боку Великої Дорогожицької (не зберігся) під виглядом школи-майстерні робітничий гурток для пропаганди соціал-демократичних поглядів. У 1923 р. вулицю найменували «Мельникова», ця назва залишилася за нею (з перервами) до останнього часу; вживалася також викривлена назва «вул. Мельника».

Ще далі від Лук'янівки на північ простягалася передмістя Сирець, згадуване в писемних джерелах з XIII–XIV ст. Своїм найменуванням воно зобов'язане малій річці Сирець, яка досі протікає величезним Сирецьким яром. Радше за все, уздовж течії Сирця складалася дуже зволожена, сира місцевість, звідки й походить його назва. Колишнє селище Сирець певний час було власністю домініканського монастиря; у другій половині XVII ст. майнові права на нього отримав Київський магістрат. Наприкінці XIX та на початку XX ст. значна частина Сирця являла приватні хутори, використання яких було різним – від приміських дач до промислових підприємств.

Сусіднє передмістя Куренівка було розташоване на низинному рельєфі; на цю місцевість розкривається нижня частина Бабиного Яру. Куренівка відома з першої половини XVIII ст. як село на північ від Києва, що входило до міського «підгороддя» і також належало Київському магістратові. За поширеною, хоча й сумнівною версією М. Закревського, тут після Андрусівського перемир'я (1667) містилися курені прикордонної сторожі, що й зумовило назву передмістя. У XIX ст. Куренівку було включено до меж Києва у складі Плоскої поліцейської дільниці.

Остання являла собою частину міста, північнішу за вул. Нижній Вал, між оболонськими луками і схилами видовжених надзаплавних пагорбів Шекавиці та Юрковиці. Стрижневою магістраллю Пласкої частини була вул. Кирилівська.

Поступове уточнення й деталізація міської топоніміки привели й до закріплення власних найменувань за околичними ярами. До XIX ст. улоговини обабіч колишнього Кирилівського монастиря найчастіше узагальнено називали Кирилівськими ярами. По дну обох ярів протікали струмки, що далі зливалися в Кирилівський струмок – притоку Почайни (судячи з документів XVII ст., раніше на цьому місці розливалось ціле Кирилівське озеро). Проте зрештою південніший з двох Кирилівських ярів отримав назву Реп'яхів, північніший – Бабин. Щодо Реп'яхового яру загальноприйнятою є думка про походження його найменування від рослинності – заростей реп'яхів. В утворенні назви «Бабин Яр» можна простежити вплив старовинного мікрогідроніма Бабине Череве – так, за свідченням М. Закревського, у XIX ст. іменували одне з заболочених озер на оболонських луках (ймовірно, якраз на місці згаданого Кирилівського озера навпроти Бабиного Яру). Варто зауважити, що назву Бабине Череве мають ще кілька водних об'єктів (озер, боліт) на теренах України. Найбільш імовірною версією її походження є зовнішня схожість контурів водоймища з опуклим черевом вагітної жінки.

У низці видань (зокрема, «Вулиці Києва», «Бабий Яр: человек, власть, история» та ін.) назву «Бабин Яр» пов'язують з колишнім землеволодінням баби-шинкарки, яке вона у 1401 р. продала домініканському монастиреві. Проте з таким тлумаченням важко погодитися. Згідно з документами XV–XVII ст., справді існувало урочище «Бісова Баба», або «Шалена Баба» («Biescowa Baba») – земельна власність київських домініканців, придбана у шинкарки, але документальна топографічна прив'язка згаданого урочища (у напрямку від Сирця на с. Білогородку, себто на захід) не відповідає реальному розташуванню Бабиного Яру. Як зазначив М. Закревський, насправді урочище «Шалена Баба» містилося у с. Біличі («Описание Киева», с. 560).

Єврейський громадський діяч І. Левітас, який очолював фонд «Пам'ять Бабиного Яру», в одній з публікацій обстоював своерідну думку: «Сам Бабин Яр був невеликим відгалуженням (до 150 метрів) Кирилівського Яру, який ішов майже паралельно нинішній вулиці Олени Теліги (кол. вул. Д. Коротченка). Від нього під кутом у бік згаданої вулиці й відходив Бабин Яр» («Книга памяти: Бабий Яр», с. 6). Проте в іншій публікації той

самий автор стверджував зовсім інше: «Бабин Яр – це величезний яр із відгалуженнями, що тягнувся у бік Куренівки – до Кирилівської церкви – майже три з половиною кілометри» (там само, с. 7). Хоч би як сприймати таку розбіжність версій з одного джерела, історичні плани (починаючи щонайменше з 1870 р.) в будь-якому разі не залишають сумніву, що вся глибока розгалужена улоговина з північного боку від комплексу Кирилівських благодійних закладів іменувалася «урочище Бабин Яр». Так само зрештою було названо і струмок на дні яру.

Спогад про єврейську благодійність

Розглядаючи загалом становище Києва в останні десятиліття ХІХ та на початку ХХ ст., можна відзначити, що в той період місто, завдяки своєму неофіційному статусу «цукрової столиці» Російської імперії та іншим чинникам, отримало можливості для стрімкого розвитку – як екстенсивного, так і інтенсивного. Одним з наслідків цього було прискорене освоєння околиць, спричинене порівняно невисокими цінами на землю. Важливу ініціативу тут проявляли різні громадські та благодійні об'єднання та міська влада, використовуючи просторі земельні ділянки для реалізації тих чи інших соціальних проектів.

Чимало добротних комплексів склалося на північно-західній периферії міста. Серед них можна згадати, зокрема, Дегтярівські (Дегтерівські) благодійні заклади, засновані містом на початку 1900-х рр. завдяки значним коштам, що їх заповів на цю справу підприємець-мільйонер М. Дегтярьов (Дегтерьов). У спеціально збудованих за проектами архітектора В. Ніколаєва спорудах містилися богадільня для старих та німецьких на 500 осіб, сирітський притулок, початковий навчальний заклад, лікарня тощо; у найбільшому з корпусів діяла вбудована церква Св. Михаїла. Дегтярівський комплекс виходив на колишню Старо-Житомирську дорогу, яка у 1908 р. отримала нову назву – вул. Дегтярівська – на честь М. Дегтярьова.

У безпосередній близькості до Реп'яхового яру, на початку вул. Багговутівської Лук'янівської поліцейської дільниці, ще раніше (з 1884 р.) користувалася придбаною садибою не менш значна філантропічна установа – Київська єврейська лікарня. Її організувала місцева юдейська громада у 1862 р., але раніше вона послуговувалася орендованими ділянками. Первинний власний комплекс Єврейської лікарні по вул. Багговутівській на 100 ліжок було зведено у 1884–1885 рр. коштом єврейських меценатів, насамперед – засновника провідного вітчизняно-

го цукрового тресту І. Бродського. Забудова складалася з одно-двоповерхових цегляних корпусів, найбільшими з яких були хірургічне та терапевтичне відділення (архітектор В. Ніколаєв). Подальше розширення лікарні упродовж 1880-х – 1910-х рр. забезпечили пожертви заможних родин київських євреїв, кожна з яких утримувала «фамільний» корпус з якоїсь спеціалізації. Так, завдяки родині Френкелів було збудовано неврологічний корпус, завдяки родині Гальперіних – пульмонологічний та урологічний корпуси, цукрозаводчик Л. Бродський (син І. Бродського) вшанував пам'ять покійної дружини зведенням акушерсько-гінекологічного корпусу, а на честь його старшого брата – померлого у 1904 р. «цукрового короля» Лазаря Бродського – його нащадки спорудили інфекційний корпус. В офтальмологічному корпусі, збудованому коштом родини Заксів (архітектор В. Осмак, 1902 р., не зберігся), було влаштовано приміщення лікарняної синагоги. Для безкоштовної допомоги хворим запрошували провідних лікарів міста, професорів та доцентів університету. Варте уваги, що благодійна Єврейська лікарня користувалася популярністю серед киян різних національностей та сповідань, не відмовляючи їм у допомозі. За підрахунками на 1912 р., 17 % користувачів стаціонарних клінік і 35 % відвідувачів лікарняної амбулаторії складали християни.

Принагідно нагадаємо тут, що багатотисячолітня історія Києва є невіддільною від історії місцевої єврейської громади, виникнення якої сягає часів дохристиянської Русі. Вчені сперечаються, звідки саме прийшли до Києва нащадки Авраама, але найдавніша доба проживання тут євреїв може припадати ще на часи існування поряд із Руссю держави з офіційно визнаною юдейською релігією – Хазарського каганату. На думку дослідників Н. Голба та О. Прицака, саме тоді (у першій половині X ст.) було написано так званий «київський лист», адресований євреями громади Києва до своїх одновірців; потім він потрапив до генізи (сховища манускриптів) Каїрської синагоги, а наприкінці XIX ст. його було передано до бібліотеки Кембриджського університету. Давньоруські літописні джерела зафіксували існування в Києві єврейського кварталу «Жидове», а також «Жидівської брами» у фортечному валу поблизу нього, причому аналіз їхньої локалізації показує, що вони містилися на північному заході укріпленого міста Ярослава Мудрого – біля сучасної Львівської площі.

Ординське нашестя завдало всьому Києву і в тому числі євреям міста тяжких втрат. Але наприкінці XIII ст. єврейська громада відродилася, ба більше – за литовсько-польського панування на теренах України Київ

став значним культурним та релігійним центром юдеїв Східної Європи. Про це красномовно свідчить тогочасне єврейське прислів'я «Тора – вчення, наука і закон – виходить з Києва».

У ході козацьких воєн XVII ст. єврейську громаду міста було практично знищено; осілість юдеїв у складі Московської держави взагалі вважалася неприпустимою. Лише наприкінці XVIII ст., після поділу Речі Посполитої та переходу до підданства Російської імперії багатотисячних єврейських громад у численних містах та містечках Правобережної України, Білорусі, Литви цариця Катерина II мусила сформувану територію, відкриту для проживання юдеїв, – так звану «смугу осілості». Київ та регіон навколо нього потрапили до цієї зони, тож єврейська громада невдовзі відновилася. У місті знову з'явилися юдеї-ремісники й торгівці, почалося будівництво ними житла й культових споруд.

Це відродження було перерване обмежувальними постановами Миколи I, за якими євреї підлягали примусовому виселенню з «матері міст руських». Проте деякі пом'якшення, принесені реформами Олександра II, дозволили певним категоріям євреїв повернутися до Києва, завдяки чому у другій половині XIX – на початку XX ст. тут плідно працювали видатні підприємці та комерсанти, інженери та вчені, правники й лікарі, літератори та митці юдейського походження. Утім, дискримінаційне антисемітське законодавство діяло в Російській імперії аж до Лютневої революції 1917 р. Київське єврейство неодноразово потерпало від погромного насильства. В Києві впродовж 1911–1913 рр. розгорталися події, пов'язані з ганебним «процесом Бейліса», організатори якого намагалися звинуватити єврейський народ у здійсненні бузувірських кривавих ритуалів. Основні персонажі цієї справи – скромний службовець-юдей М.-М. Бейліс та головні свідки – мешкали на Лук'янівці (населення якої безпосередньо спостерігало за перипетіями розслідування), а мертве тіло християнського хлопчика Андрія Ющинського, у ритуальному вбивстві якого звинувачували Бейліса, було знайдено навесні 1911 р. у глинистій печері попід Юрковицею, біля Кирилівської вул.

Зона поховань та військових навчань

У безпосередній близькості від згаданої вище Єврейської лікарні Міська дума у 1888 р. виділила представникам юдейської громади велику земельну ділянку під нове єврейське кладовище (перед тим громада користувалася цвинтарем, заснованим наприкінці XVIII ст. у місцевості Звіринець біля Печерська; донині він не зберігся). Практичне облаш-

тування поховального комплексу, відомого як Лук'янівське єврейське кладовище, розпочалося у 1892–1893 рр., коли архітектор В. Ніколаєв підготував, а губернське правління затвердило відповідні креслення й кошториси. Як видно з проектних матеріалів, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області, архітектор мав намір звести на терені кладовища три одноповерхові цегляні споруди: приміщення для доглядача й сторожі, будинок для обмивання та будинок для відспівування (останній мав стояти навпроти головного входу, а два перші – обабіч нього). Але насправді проект було у робочому порядку переглянуто, і зрештою В. Ніколаєв спорудив навпроти головного входу одноповерхове приміщення для обмивання (не збереглося), а ліворуч – двоповерхову кам'яницю для контори, сторожі та інших функцій (нині будинок по вул. Мельникова, 44; за радянського часу був розширений). У 1894 р. кладовище почало функціонувати. На його утримання йшла частина коштів, що їх сплачувало київське єврейство до міської каси як інтегральний податок на вживання кошерного м'яса (так званий коробковий збір); певні суми надходили також від благодійників за сприяння спеціально створеного громадського правління з наглядом за цвинтарем.

Лук'янівське єврейське кладовище було розташоване на порожній місцевості, обмеженій вул. Великою Дорогожицькою, схилами Реп'яхового й Бабиного ярів та межею більш давнього Кирилівського православно-го цвинтаря (який прилягав до Кирилівської церкви й лікарні). Вздовж значної частини периметра Єврейського кладовища простягалася цегляна стіна, зведена за проектом В. Ніколаєва, в якій було влаштовано дві капітальні аркові брами. Площа цвинтаря складала (за даними на 1929 р.) 23,3 га. Тут покоїлися десятки тисяч осіб – зокрема, чимало видатних єврейських підприємців, громадських та релігійних діячів. У 1904 р. на кладовищі поховали знаменитого цукрозаводчика-мультимільйонера й філантропа Лазаря Бродського.

Одночасно з першим відведенням землі для єврейського цвинтаря у 1888 р. біля його західної межі, поблизу Бабиного Яру, міська влада надала окрему ділянку площею 1670 кв. сажнів (близько 7250 кв. м) під караїмське кладовище; у 1902 р. було додано ще 278 кв. саж. (1265 кв. м) біля фронту вул. Великої Дорогожицької, де споруджено невеликий одноповерховий цегляний будинок для ритуальних і службових потреб (не зберігся). Громада караїмів склалася в Києві у середині ХІХ ст. Цей етнос вважають тюркським за походженням, його віровчення ґрунтується на юдаїзмі, але відкидає рабинистично-талмудичну традицію.

На деяких планах Києва початку ХХ ст., ще далі у північно-західний бік, поряд із караїмським цвинтарем, визначено територію для магометанського кладовища. Проте можна констатувати, що місце цього відведення майже цілком припадало на відгалуження Бабиного Яру. Радше за все, міська влада мала на меті спланувати відповідну місцину, щоб облаштувати мусульманські поховання, але з якихось причин це не було здійснено. Взагалі у документах та літературі того часу не підтверджується наявність тут діючого магометанського цвинтаря (натомість старі поховання досі збереглися на татарському кладовищі на горі Щекавиці); так само в рішенні міськвиконкому від 26 червня 1962 р. «Про ліквідацію Копиловського та старо-єврейського – Караїмського кладовищ» жодним словом не згадуються мусульманські могили й надгробки. Тому можна припустити, що накреслене на планах понад сто років тому місце для магометанських поховань біля Бабиного Яру відобразило не стільки реальний стан речей, скільки перспективне відведення в разі належного нівелювання рельєфу.

Розміщення некрополів на Лук'янівці та біля Бабиного Яру було для Києва звичною справою. Як уже відзначалося, з єврейським кладовищем межував заснований значно раніше Кирилівський православний цвинтар. Спершу він прилягав безпосередньо до колишнього Кирилівського монастиря, але у 1871 р. його територія отримала значне прирощення у південно-західний бік, сягнувши зрештою 9,7 га. Поховання на Кирилівському кладовищі були розташовані не надто щільно. Помітне місце серед них займав залізобетонний склеп у стилі модерн, споруджений для померлого у 1909 р. лікаря П. Качковського та його молодшого брата, студента А. Качковського (зберігся у пошкодженому вигляді). Над протилежним схилом Бабиного Яру орієнтовно від кінця ХІХ ст. діяло невелике Копиловське кладовище, де ховали мешканців Куренівки та Сирця (втрачене внаслідок Куренівської катастрофи 1961 р.).

На південно-західній периферії Лук'янівки, де раніше було громадське пасовисько, у 1878 р. засновано міське православне Лук'янівське цивільне кладовище (між сучасними вул. Дорогожицькою, Оранжерейною, Дегтярівською). Спершу Київська дума відвела під нього 3 десятини землі (близько 3,3 га), проте у подальшому територію цвинтаря було значно розширено, і на початку ХХ ст. вона складала вже 17 десятин (понад 18,5 га). У 1887 р. освятили кладовищенську каплицю (перетворену у 1910 – 1911 рр. на церкву Св. Катерини; не збереглася). На Лук'янівському цивільному кладовищі поховано значну кількість видатних киян – місь-

ких діячів, підприємців, інженерів та науковців, майстрів літератури й мистецтва тощо. Нині цей некрополь має статус державного історико-меморіального заповідника.

Зоною поховань стала й частина порожнього міського простору між нинішніми вул. Мельникова та Дорогожицькою. Зокрема, у 1910 р. тут було відведено землю під перспективне розширення Лук'янівського цвинтарного кладовища та під цвинтарі для окремих релігійних конфесій – християн-євангелістів, а також маріавітів (секта у католицизмі). Тут-таки ще раніше, від кінця XIX ст., діяло православне Братське Лук'янівське кладовище для військовослужбовців (іноді згадується як Старобратське; поховання не збереглися). На базі цього цвинтаря згодом, у повоєнні роки, було створено сучасне Військове кладовище.

Наявність біля Бабиного Яру армійського некрополя пояснюється тим, що навесні 1869 р. місто надало величезну (у кількості десятин) територію в районі Сирця, верхів'я Бабиного Яру та Старо-Житомирської дороги військовому відомству під літні табори Київського гарнізону. Тут було збудовано численні легкі житлові споруди та шпиталь, облаштовано плаці, стрільбища, поле для навчань. Для православних відправ серед солдатів та урочистих богослужінь було у 1895 р. споруджено стаціонарну дивізійну церкву Сирецьких таборів. Дерев'яну будівлю з шатровою банею і дзвіницею безкоштовно звів технік-будівельник А. Краусс. Церква не мала власного імені, оскільки фактично являла лише оболонку храму. Сюди вносили похідний пересувний престол і антимінс тієї дивізії, котра перебувала у таборі. Храм містився у межах кварталу між сучасними вул. Олени Теліги, Івана Гонта, Тимофія Шамрила й Дорогожицькою (не зберігся). Міська влада брала до уваги зону розташування таборів також під час обрання ділянок і приміщень під зимові казарми гарнізону. Так, на початку XX ст. на Лук'янівці було збудовано комплекси будівель військового призначення для особового складу 131-го піхотного Тираспольського полку по вул. Великій Дорогожицькій та 165-го піхотного Луцького полку по вул. Дегтярівській.

Про зовнішнє враження, що його справляла територія Сирецьких таборів, свідчать спогади відомого українського вченого та державного діяча С. Єфремова, котрий у 1901 р., після закінчення Київського університету, відбував тут військову повинність:

«По обидва боки без кінця йшла рівною лінією смуга дерев, між якими білили солдатські полотняні островерхі палатки, обложені внизу зем-

лею та дерном. Перед лінією було чисте голе поле, на якому за якихсь гонів двоє стояла невеличка дерев'яна церковка – лагерна церква. Ще далі, за Лук'янівським кладовищем, мрів у тумані Київ з своїми тяжкими будинками, золотими банями церков, шпилями та садами, оповитий ще вранішньою сизою млою, що вже почала хитатися й розтавати на сонці. Позад солдатських, в чотири ряди, палаток, рівною струною, од краю й до краю безконечного лагера простяглася обсаджена деревами офіцерська “лінійка” – стежка, якою, як я зараз довідався, могли ходити тільки офіцери і ні в якому разі “нижні чини”. За лінійкою тією розкидано правильними рядами невеличкі будиночки – павільйони, деякі досить вигадливої архітектури, що служили помешканням для офіцерів. Ще далі назад, крізь зелену гущавину акацій, грабів, в'язів здіймали свої маківки будинки “офицерских собраний” («Щоденник. Про дні минулого (спогади)», с. 496–487).

Слід зауважити, що землекористування військового відомства було обмежене суміжними міськими хуторами, наданими у довгострокове користування приватним особам. Усе це чітко фіксувалося на планах, тож Сирецькі табори мали цілком конкретну локалізацію і не поширювалися, зокрема, далі верхів'я Бабиного Яру.

Транспортні маршрути на північній околиці

Діяльність величезного табірної комплексу та поступове освоєння забудовою території Лук'янівки змушували до відповідного удосконалення транспортних сполучень. Наприкінці XIX та на початку XX ст. складалася мережа шляхів у різних напрямках. Безпосередньо біля верхів'я Бабиного Яру з боку міського центру до військових таборів проходила Лагерна вул. (нині Дорогожицька), що відгалужувалася від Великої Дорогожицької в південний бік, повз Лук'янівське цивільне кладовище. Сама вул. Велика Дорогожицька за Лук'янівським єврейським кладовищем впиралася у Бабин Яр. Сполучення між Сирцем та Куренівкою підтримував звивистий шлях, що оминав відгалуження Бабиного та Сирецького ярів; у тилу таборів поступово формувалася нинішня Сирецька вул. До Кирилівських закладів з нагірного боку вела спершу незручна дорога, що починалася в тилу Єврейського кладовища. У 1910 р. керівник Кирилівської лікарні професор П. Нечай спробував влаштувати новий парадний в'їзд до свого закладу від Лук'янівки, для чого було перетнуто дамбами верхів'я відгалужень Реп'яхового яру і створено там проїжджий шлях.

Запровадження у Києві на початку 1890-х рр. трамвайного сполучення наклало свій відбиток на транспортну ситуацію біля Бабиного Яру. Вже у 1895 – 1896 рр. було створено маршрут трамваю від Лук'янівки до Сирецьких таборів (тут, на відміну від переважної більшості міських трамвайних ліній, використовувалася не електрична, а парова тяга). Маршрут діяв теплої пори року (відповідно до функціонування таборів); він починався від парафіяльного храму Лук'янівки – церкви Св. Федора на перетині Багговутівської та Овруцької вул., а звідти виходив на Лагерну вул.

Згодом, у 1904 р., за допомогою трамваю було скорочено шлях між Лук'янівкою та Куренівкою. Нова електрифікована Лук'янівська лінія проходила від тієї ж церкви Св. Федора до вул. Макарівської, а звідти до вул. Кирилівської вели колії, прокладені безпосередньо по схилу Реп'яхового яру. Пасажири трамваю могли милуватися надзвичайно мальовничою панорамою Реп'яхового та Бабиного ярів, прикрашеною струнками силуетами Кирилівської церкви і дзвіниці. За цим ландшафтом закріпилася фольклорна назва «Київська Швейцарія».

До вирішення транспортних проблем місцевості долучилася й залізниця. У 1910-ті рр. вельми актуальною для Києва була тема залізничного кільця навкруг історичної частини міста, з частковим охопленням лівобережної смуги та спорудженням нового мосту через Дніпро. З цією метою було розпочато масштабні роботи, які полягали, зокрема, у прокладенні колій біля Сирецького яру, крізь Куренівку та оболонські луки. Події Першої світової війни зробили удосконалення логістичної системи Києва особливо важливим, тож у 1917–1918 рр. вже існували діючі відрізки залізниці та станційне господарство у районі сучасної станції «Петрівка» й біля Куренівки. Цікаво відзначити, що на планах різних складових частин київського залізничного вузла станом на 1918 р. як один з орієнтирів напрямку використано Бабин Яр.

Незалежно від улаштування згаданого залізничного кільця, нагальні потреби війни змусили міське та залізничне керівництво створити додаткову товарну станцію для зручнішого постачання Києва дровами та харчами. Місце для неї обрали біля Дегтярівської вул., куди було спрямовано від основної лінії залізниці спеціальну Лук'янівську гілку. На перетині цієї гілки з Брест-Литовським шосе (нині проспектом Перемоги) довелося організувати транспортну розв'язку, відому як «Перетин» (рос. «Пересечение»). У 1915 р. було проведено необхідні роботи, а у 1916-му товарна станція «Лук'янівка» («Київ-Лук'янівський») уже діяла. Поблизу

неї, на місці колишнього тиру й розплідника тварин Товариства правильного полювання (біля південно-східної межі Лук'янівського цивільного кладовища), розмістилися продуктові склади – кагати. Станцію «Лук'янівка» спершу було задумано як тимчасову, допоміжну на час війни. Але вкотре виправдалася істина, що немає нічого постійнішого, ніж тимчасове: експлуатація станції тривала аж до 1960-х рр.

Тим часом значна частина території на периферії Лук'янівки та у Кирилівських ярах усе ще являла майже пустир з розкиданими де-не-де хатинками, городами, козячими пасовиськами. Їхній «первозданий» вигляд та зручне сполучення з центром міста сприяли проведенню освітніх натуралістичних екскурсій. Київський природознавець М. Шарлемань зазначав:

«Ці місця чомусь мало знайомі екскурсантам, а між тим тут є дивовижні кутки, і коли потрапляєш сюди, то не віриться, що перебуваєш біля самого міста і що шлях у 15–20 хвилин відділяє тебе від трамваю» («Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественных-исторических экскурсий», с. 21).

Інший дослідник київських околиць, педагог В. Кистяківський залишив розгорнуту природничу характеристику Реп'яхового і Бабиного ярів, яка справляє чудовий «ефект присутності» (для кращого розуміння цього тексту нагадаємо, що 1 сажень дорівнює 3 аршинам, або 2,134 м, а 1 верста – 500 сажнів, або 1,67 км):

«Хребет, на якому міститься Єврейське кладовище, поділяє простір, що за формою наближається до квадрата зі стороною понад 2 версти, на дві похилі улоговини стоків, котрі швидко понижуються мірою наближення до крутого обриву в долину річки Дніпро. Обидві вони у даний час вкриті рясною мережею ярів, що швидко розростаються <...>. Обігнувши вздовж паркану Єврейське кладовище, причому доводиться переправлятися через цілу низку коротких, але крутих вибоїн, які обриваються до розташованої ліворуч крайньої гілки системи, ми підходимо до стрімкого (градусів 50) схилу дуже глибокого яру, що є відгалуженням крайньої гілки. Протилежний схил, утворений слабо зцементованим піщаником та щільними суглинками, є ще вищим і крутішим. У більш пологих місцях виходи корінних порід вкриті піваршинним шаром осипу, що не дає опори для ноги. Подекуди стрімкі стіни сягають 3–5 саж. Тому вони позбавлені рослинності <...>. Ми рухаємося дещо опуклим хребтом, який здійснюється у північно-східному

напрямку до свого найвищого пункту. Ця височина, похила з південного заходу, різко обривається на північний схід. Її панівне становище дає змогу охопити поглядом всю систему північних ярів; вид звідси на долину Дніпра частково закритий пагорбом Кирилівської лікарні та підвищеною закраїною плато. Коли потім спуститися терасоподібним, складеним із суглинків, схилом на дно відомої вже нам лівої гілки, то значний інтерес являє дослідження її як у напрямку верхів'їв, так і в бік пониження. У напрямку до верхів'їв звужується дно, стаючи ступінчастим та більш стрімким, крутішими стають і бічні схили, на яких зникають осипи й виступають корінні породи, долина перетворюється на ущелину. Під час руху у протилежному напрямку ті ж явища повторюються у зворотному порядку. Далі або ближче, залежно від місця спуску, пісок, що вкриває дно яру, стає більш вологим, коливається під ногами, а крізь отвір, зроблений у ньому палицею, бризкає вода. Ще трохи, і ми досягаємо місця, де яр вривається у водоносний горизонт: вода виступає на поверхню, а в кількох десятках кроків можна помітити слабку течію струмка» («Физико-географические экскурсии в окрестностях Киева», с. 72–75).

Напередодні Другої світової

Бурхливі події революції та громадянської війни не надто змінили стан місцевості навколо Бабиного Яру. Перші помітні новації стосувалися належності земельних ділянок та будівель, що за більшовицької влади відійшли у розпорядження державних органів. Колишня Єврейська лікарня перетворилася на Обласну. «Кирилівські богоугодні заклади» було цілковито перепрофільовано на психоневрологічну лікарню, яка у 1920-ті – 1930-ті рр. чомусь називалася на честь Тараса Шевченка (з 1936 р. носила ім'я академіка І. Павлова). Давню монастирську садибу 1929 р. було проголошено державним Києво-Кирилівським заповідником. Того ж року припинилося використання Кирилівського храму як культової споруди. У 1937 р. було розібрано дзвіницю, чим істотно збудовано ансамбль; від старовинного монастирського муру залишився тільки невеликий фрагмент з однією вежею.

Деякі з давніх кладовищ на Лук'янівці ставали закритими для подальших поховань. Так, Кирилівське кладовище перестало діяти у 1929 р. через невпорядкованість; Лук'янівське єврейське кладовище довелося закрити у 1937 р. внаслідок відсутності вільних місць. Стосовно його тогочасного стану виявлено промовисті документи у фондах Державного архіву м. Києва. Вони засвідчують, що у 1932 р. завод «Більшовик» отри-

мав дозвіл Київської міськради на демонтаж цегляної стіни навколо єврейського кладовища з використанням цегли для своїх будівельних потреб. Керівництво заводу обіцяло натомість спорудити огорожу з іншого матеріалу, але виконувати свою обіцянку не поспішало, через що після знесення частини муру по фронту вул. Мельникова цвинтар неможливо було захистити від проникнення худоби та злочинних елементів. Дізнавшись про таке неподобство, президія міськради заборонила подальше руйнування стіни та спеціальною постановою зобов'язала директора заводу «протягом декади встановити нову огорожу на місці старої». Зрештою, замість кам'яної стіни кладовища вздовж вул. Мельникова з'явився дерев'яний паркан. Цей факт варто брати до уваги, аналізуючи спогади учасників трагічних подій 29 – 30 вересня 1941 р.

Лук'янівських цвинтарів торкнулися жахливі події 1930-х рр. у Києві. Існують архівні свідчення про те, що на терені колишнього Братського кладовища у 1933 р. відбувалися масові безіменні поховання «безпритульного декласованого елемента» – біженців із сіл, які ставали жертвами Голодомору (їхні мертві тіла збирали на вулицях міста, передавали до Жовтневої лікарні на розтин та огляд, а потому партіями перевозили на цвинтар біля Бабиного Яру). Про Лук'янівське цивільне кладовище відомо, що тут потайки, по ночах, ховали просто під алеями замордованих «ворогів народу», привезених із катівень НКВС у Лук'янівській в'язниці на початку вул. Дегтярівської.

Сирецькі табори залишалися в користуванні оборонного відомства. «Військова присутність» на Лук'янівці дедалі зростала. Зокрема, колишні Дегтярівські благодійні заклади на початку 1930-х рр. перетворилися на казармене містечко. Тут розмістили танкову бригаду, а з 1938 р. – танково-технічне училище. Неподалік, обабіч початкового кварталу Лагерної (Дорогожицької) вул., діяло ремонтне господарство з обслуговування автотранспорту та бронетехніки, від якого донині залишилися окремі будівлі, що їх по війні зайняв мотоциклетний завод та колишні гаражі. Що ж до Сирецьких таборів, то їхня територія після скасування приватного користування земельними угіддями набула значного прирощення. Тут у передвоєнні роки відбувалися навчання бронетанкових частин, містився полігон.

Благоустрій Лук'янівки поволі зростав, особливо після того, як у 1934 р. Києву було повернуто статус столиці УСРР. По вул. Мельникова велося масштабне нове будівництво; у 1930-ті рр. тут, зокрема, було споруджено житловий будинок та гуртожиток лікарів (нині № 12), житловий

будинки працівників НКВС (№ 75), житловий будинок командного складу Дніпровської військової флотилії (№ 32, архітектор С. Григор'єв).

Водночас природне середовище ще зберігало властивий йому характер. Хоча трамвайний маршрут крізь «Київську Швейцарію» було після громадянської війни скасовано, але чимало киян залюбки навідувалися до Кирилівських ярів. Опису цієї місцини було, зокрема, присвячено нарис «Кирилівський гайок» у міському журналі «Глобус» (1929 р.). Там було оцінено простір навколо ярів як «комплексну пам'ятку природи» і наведено соковиті народні назви для його найбільш характерних кутків – «Великий Кавказ», «Малий Кавказ», «Жигульовські гори», «Щаслива долина» тощо. Автор роману-документа «Бабин Яр» А. Кузнецов згадував про струмок із чистою водою на дні Бабиного Яру, де він у дитинстві купався. Неподалік від ярів, на місці сучасного Інституту міжнародних відносин по вул. Мельникова, було влаштовано Акліматизаційний сад, заснований академіком М. Кашенком.

Останнім часом поширювалися публікації з твердженнями стосовно того, нібито Бабин Яр у 1930-х рр. використовували як місце страт, проведених органами НКВС. Проте автори подібних версій не наводять реальних фактів та дат. Навпаки, з документальних джерел відомо, що у передвоєнні роки міська влада бачила у Бабиному Ярі місце для створення спортивного комплексу. Зокрема, за ініціативою Тсоавіахіму (Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву) тут деякий час проводилися навчальні стрільби. Навесні 1937 р. було повідомлено про намір спорудити на великій території посередині Бабиного Яру стрілецький комплекс із спеціальним тиром-полігоном, трибунами на 1500 – 2000 глядачів і будинком снайперської школи з гуртожитком та їдальнею, відповідно оформлений та благоустроєний. Утім, масштабний задум не було реалізовано, і вже від 1940 р. тут-таки мало розгорнутися будівництво лижної бази з трампліном. Але цьому завадив початок війни з гітлерівською Німеччиною, а у вересні 1941-го долю Бабиного Яру було спрямовано у зовсім інший бік...

Література

- Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы.* В 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат Украины, 2004. – 597 с.
- Вулиці Києва: Довідник / Упорядники А. В. Кудрицький, Л. П. Пономаренко, О. О. Різник.* – К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1995. – 352 с.
- Голб Н., Прицак О. *Хазарско-еврейские документы X века.* – Москва – Иерусалим: ГЕШАРИМ, 1997. – 240 с.
- Добровольский Л. *Летописный Дорогожич: К вопросу о давнишних Киевских пригородных укреплениях.* – К.: изд. Киевского отдела Императорского Русского Военно-Исторического общества, 1914. – 25 с.
- Єфремов С. *Щоденник. Про дні минулого (спогади).* – К.: «Темпора», 2011. – 792 с.
- Железняк І. М. *Київський топонімікон.* – К.: Видавничий дім «Кий», 2013. – 224 с.
- Зінов'єв-Іконников. Кирилівський гайок // *Глобус.* – К. – 1929. – Жовтень. – № 19. – С. 301, 302.
- Кальницький М. *Еврейские адреса Києва: Путеводитель по культурно-историческим местам.* – К.: «Дух і Літера», 2012. – 368 с.
- Кистяковский В. В. *Физико-географические экскурсии в окрестностях Киева // Педагогическая мысль.* – Выпуск II. – К., 1905. – С. 59–86.
- Книга памяти: Бабий Яр / Автор-составитель И. М. Левитас.* – К.: Еврейский совет Украины; Киевское общество еврейской культуры; Фонд «Память Бабьего Яра», 1999. – 300 с.
- Кузнецов А. В. *Бабий Яр: Роман-документ.* – Запорожье: СП «Интербук», 1991. – 376 с.
- Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Є. Махновець.* – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.
- Мовчан І. І. *Давньокиївська околиця.* – К.: «Наукова думка», 1993. – 176 с.
- Петров Н. И. *Историко-топографические очерки древнего Киева / Из журнала «Труды Киевской духовной академии» за 1896 и 1897 г.* – К., 1897. – 268 с.
- Проценко Л. А. *Історія Київського некрополя.* – К.: «Укрбланквідав», 1995. – 413 с.

- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* – К.: изд. Временной комиссии для разбора древних актов, 1874. – II + 48 + 180 + 176 + X с.
- Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомищина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина. Черкащина* / Укл. І. М. Железняк, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш та ін. – К.: Обереги, 2004. – 448 с.
- Стельмашенко М. *Кладовища міста Києва* / Відбитка з Праць Комісії для виучування фінансових справ, в. 4 – «Господарство м. Київ». – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1929. – 27 с.
- Стрілецький стадіон в Бабинім яру // *Більшовик.* – 1937. – 21 березня. – С.2.
- Толочко П. П. *Історична топографія стародавнього Києва.* – К.: «Наукова думка», 1972. – 219 с.
- Шарлемань Э. (Н.) *Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий.* – К.: изд. Киев. Орнитол. о-ва им. К. М. Кесслера, 1916. – 54 с.
- Шевченківський район міста Києва: Збірник матеріалів з історії економічного і культурного розвитку району за 40 років Радянської влади.* – К.: Шевченківський РК КП України м. Києва, 1957. – 192 с.
- Яковлев А. Предместья города Киева: Преорка, Куреневка и Сырец (историко-юридический очерк) // *Известия Киевской городской думы.* – 1914. – № 11. – С. 50–72.